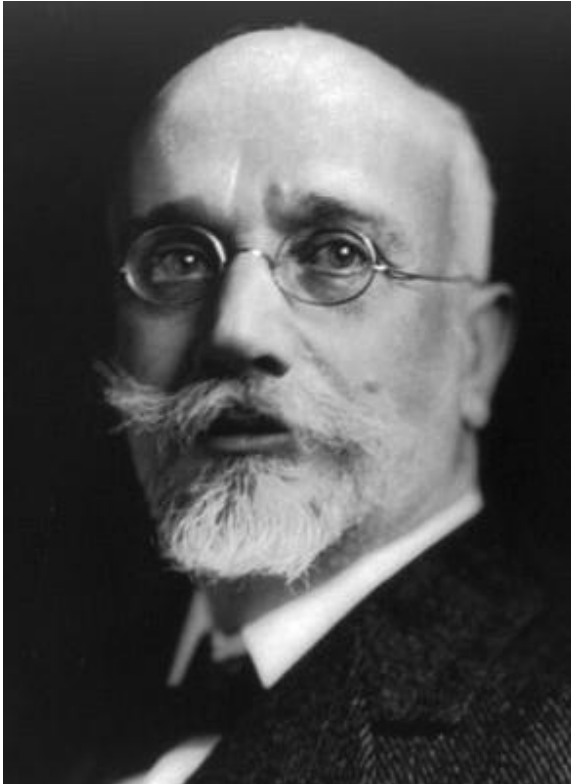

Οι Αγροτικές Μεταρρυθμίσεις την εποχή του Ελευθερίου Βενιζέλου.

Της μαθήτριας: Παπαευγενίου Σταυρούλα

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος.....	3
Κεφάλαιο 1: Η Πολιτική των Βενιζελικών Κυβερνήσεων στον Αγροτικό Τομέα....	4-6
Κεφάλαιο 2: Αλλαγές και αναδιαρθρώσεις στην ελληνική οικονομίας.....	7-8
Κεφάλαιο 3: Αλλαγές και αναδιαρθρώσεις στην ελληνική κοινωνία.....	9
Επίλογος - Αξιολόγηση	10-11
Βιβλιογραφία.....	12

Πρόλογος

Το αγροτικό ζήτημα ταλάνιζε το ελεύθερο και νεοσύστατο ελληνικό κράτος για πολλά χρόνια, τόσο τον 19ο όσο και τον 20ό αιώνα. Οι εθνικές γαίες ήταν καλλιεργήσιμες εκτάσεις γης, οι οποίες ενώ προηγουμένως άνηκαν στον σουλτάνο, στα τεμένη και στους Οθωμανούς γαιοκτήμονες που σκοτώθηκαν ή εγκατέλειψαν την Ελλάδα, πέρασαν στον έλεγχο του ελληνικού κράτους και αναγνωρίστηκαν ως ιδιοκτησία του ελληνικού Δημοσίου. Απόρροια αυτού, ήταν να εμφανιστεί το ελληνικό κράτος στις αρχές της δεκαετίας του 1830 ως ο μεγαλύτερος γαιοκτήμονας του ελληνικού χώρου, δεδομένου πως κατείχε το 35-50% των καλλιεργήσιμων εκτάσεων του ελληνικού βασιλείου και αυτό σύμφωνα με τους μετριότερους υπολογισμούς.¹ Το 1871 αποφασίστηκε η εκκαθάριση της εθνικής αυτής ιδιοκτησίας και η παραχώρησή της στους καλλιεργητές. Αν και θεωρητικά δεν είχε μείνει κανένας αγρότης δίχως κλήρο, η προσάρτηση της Θεσσαλίας και της Άρτας – περιοχών με πολλές εκτάσεις, ισχυρούς παράγοντες και Οθωμανούς ιδιοκτήτες γης – το πρόβλημα διογκώθηκε διότι το κράτος δυσκολευόταν να διανέμει πλέον τη γη. Μπαίνοντας λοιπόν στον 20ό αιώνα, τόσο ο ίδιος ο Ελευθέριος Βενιζέλος όσο και οι μετέπειτα οι κυβερνήσεις του, ανέλαβαν την προσπάθεια για την οριστική λύση του αγροτικού ζητήματος και φυσικά την απόδοση των γαιών στους ακτήμονες καλλιεργητές. Παρόλο που ο Βενιζέλος έλαβε αρκετές και ουσιαστικές αποφάσεις το διάστημα μεταξύ του 1915-1922, σημαντικότερες από τις οποίες ήταν αυτές που πάρθηκαν το 1917 στην κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης, καμία από αυτές δεν υλοποιήθηκε. Η οριστική λύση του προβλήματος έγινε μετά την Μικρασιατική Καταστροφή υπό τη βενιζελική κυβέρνηση του Νικόλαου Πλαστήρα με το διάταγμα της 5ης Μαρτίου, λύνοντας έτσι οριστικά το ζήτημα².

---

¹Β.Πατρώνης, «Πώς φτάσαμε στην Αγροτική Μεταρρύθμιση», *Το Αγροτικό Ζήτημα, Ιστορικά Ελευθεροτυπίας* τόμος 13ος, σελ.20

²Β.Βλ.Σφυρόερας, «"Η προϊστορία" του ζητήματος», *Το Αγροτικό Ζήτημα, Ιστορικά Ελευθεροτυπίας* τόμος 13ος, σελ.19

Κεφάλαιο 1 : Η πολιτική των Βενιζελικών Κυβερνήσεων στον αγροτικό τομέα

Το ζήτημα της δημιουργίας και διατήρησης των εθνικών γαιών για μισό περίπου αιώνα αποτελεί ιστορικό παράδοξο. Για να καταστεί σαφέστερο, αν και η αρχή της αγροτικής μεταρρύθμισης ανακοινώθηκε το 1917, μόλις μετά το 1922 κρίθηκε πως οι καιροί ήταν ευοίωνοι για την απαλλοτρίωση του μεγαλύτερου τμήματος των γαιών. Ο κίνδυνος του επικείμενου εμφυλίου πολέμου μεταξύ βενιζελικών και αντιβενιζελικών, η εμφάνιση του μπολσεβικικού κινδύνου, η πτώση του εξωτερικού εμπορίου εξαιτίας του θαλάσσιου αποκλεισμού που είχε επιβληθεί από τις δυτικές δυνάμεις στην Ελλάδα οδήγησαν στη εξαγγελία της μεταρρύθμισης εκείνη την προκειμένη στιγμή.³ Ωστόσο, η μαζική εισροή του προσφυγικού πληθυσμού στον ελληνικό χώρο μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή κατέστησε πλέον επιτακτική την απαλλοτρίωση της εθνικής ιδιοκτησίας.

Έχοντας ως αφετηρία το τέλος των Βαλκανικών Πολέμων, ο Βενιζέλος έσπευσε να θεσπίσει νόμο με τον οποίο απαγορευόταν η κάθε μεταβίβαση ακινήτων στην ύπαιθρο και η κάθε αλλαγή των εγγείων σχέσεων στις επαρχίες της Μακεδονίας και της Ηπείρου. Απετράπη έτσι η ανεξέλεγκτη μεταβίβαση γαιών και τσιφλικιών χωρίς επαρκείς τίτλους ιδιοκτησίας, καθώς και η δημιουργία μιας νέας ομάδας χριστιανών μεγάλων γαιοκτημόνων, ενώ παράλληλα πάρθηκαν νομοθετικά μέτρα για την ενίσχυση της θέσης των αγροληπτών στα Ιόνια νησιά και την διάλυση των τελευταίων φεουδαλικών υπολειμμάτων. Η διαδικασία αυτή ολοκληρώθηκε μόλις το 1925-1927, μαζί με την μεγάλη αγροτική μεταρρύθμιση⁴.

Το 1911 και το 1914 εγκαθιδρύθηκαν νόμοι που απαγόρευαν την έξωση των κολλήγων από τη γη τους ή την οποιαδήποτε αλλαγή στις υπάρχουσες σχέσεις μεταξύ γαιοκτημόνων και κολλήγων. Έτσι τις παραμονές του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, τα τσιφλίκια αντιπροσώπευαν περίπου το 33-35% του συνόλου της καλλιεργήσιμης γης στην Ελλάδα.⁵

Καθώς η κρατική παρέμβαση αποτελούσε σταθερή πραγματικότητα στην Ευρώπη και λόγω της επιδείνωσης της αγροτικής οικονομίας, κρίθηκε επιβεβλημένη η δημιουργία ενός διοικητικού οργάνου ικανού να παρεμβαίνει στην αγροτική οικονομία. Έτσι, ο Βενιζέλος προχώρησε το 1910 στην ίδρυση του υπουργείου Γεωργίας, Βιομηχανίας και Εμπορίου, το οποίο επωμίστηκε τη γεωργική διεύθυνση του υπουργείου εσωτερικών, αλλά απορροφήθηκε από το τότε νεοσύστατο υπουργείο Εθνικής Οικονομίας. Βασικό επιτελικό όργανο ήταν η ίδρυση του Υπουργείου Γεωργίας και Δημόσιων Κτημάτων με βασιλικό διάταγμα στις 14 Ιουνίου 1917 με πρώτο υπουργό τον Ανδρέα Μιχαλακόπουλο – βασική προσωπικότητα στην υλοποίηση της αγροτικής μεταρρύθμισης του Βενιζέλου.

Η εφαρμογή της μεταρρύθμισης ανασχέθηκε δυστυχώς με την άνοδο του βασιλιά Κωνσταντίνου στην εξουσία το 1920, για να ξεκινήσει όμως δυναμικά μετά το 1923, με στόχο την επιτακτική αποκατάσταση των προσφύγων. Τον Μάρτιο του 1923 λοιπόν, ιδρύθηκε το Αγροτικό Κόμμα Ελλάδος υπό τον Αλέξανδρο Μυλωνά -ο οποίος ήταν και ο πρώτος διοικητής του- στενού

³Κ.Βεργόπουλος, «Η κοινωνική ενσωμάτωση της γεωργίας». στο : *Το Αγροτικό Ζήτημα στην Ελλάδα*, εκδ. Έξαντας Αθήνα 1975, σελ. 173-174

⁴Σωκρ.Δ.Πετμεζάς, «Αγροτική Οικονομία», στην : *«Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Οι απαρχές 1900-1922»* Αθήνα 2007, σελ. 83

⁵Γεώργιος Λεονταρίτης, «Οικονομία και Κοινωνία από το 1914 ως το 1918», στην : *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Αθήνα 1978, τ.ΙΕ΄, σελ. 75-76

συνεργάτη του Ελευθερίου Βενιζέλου, κατά τον Β' Πανελλήνιο Αγροτικό Συνέδριο. Στόχος του συγκεκριμένου κόμματος ήταν η χειραφέτηση της αγροτικής τάξης και η προαγωγή των συμφερόντων της, δεδομένου πως οι αγρότες παρέμεναν περιφρονημένοι, όπως οι ίδιοι ισχυρίζονταν και για αυτό επεδίωκαν τη μετατόπιση του κέντρου βάρους της λαϊκής κυριαρχίας προς την ύπαιθρο. Το 1923 ωστόσο, ήταν και ένα έτος στο οποίο φάνηκαν οι επιπτώσεις διάφορων ιστορικών γεγονότων προκαλώντας έτσι έντονη ταραχή. Τη χρονιά αυτή λοιπόν αρχίζουν να λειτουργούν δυναμικότερα και οι Συνομοσπονδίες Γεωργικών Συνεταιρισμών, οι οποίες αντικατέστησαν το τραπεζικό δίκτυο και εξασφάλισαν τον πιστωτή με την αλληλέγγυο ευθύνη τους και αργότερα με το γεωργικό ενεχυρόγραφο. Η απαλλοτριωμένη γη που δεν μπορούσε να υποθηκευτεί, παραδόθηκε σε συνεταιρισμούς, οι οποίοι ανέλαβαν τη διανομή στους δικαιούχους και εξυπηρετούσαν τους νέους μικροϊδιοκτήτες στη λήψη δανείων, τη χρήση μηχανημάτων, καθώς και λειτουργούσαν ως οργανισμοί προμηθειών και διάθεσης.⁶ Η αγροτική πίστη, δηλαδή οι πιστώσεις και τα δάνεια που χρειάζονταν οι αγρότες - τα οποία παρείχε η Εθνική Τράπεζα Ελλάδος - ήταν αυτή που βοήθησε στη ταχύτατη διάδοση των συνεταιρισμών, αλλά και αντίστροφα. Αυτό σημαίνει πως και η ύπαρξη των Συνεταιρισμών συνέβαλε σημαντικά στην αύξηση των τοποθετήσεων που γίνονταν στην ύπαιθρο. Όλα αυτά ήταν έργο του Ανδρέα Μιχαλακόπουλου, ο οποίος ως Υπουργός Εθνικής Οικονομίας στη Κυβέρνηση του Βενιζέλου σχεδίασε μεθοδικά την λύση του ζητήματος, περιφρουρώντας τον εθνικό πλούτο και αναπτύσσοντας ολόκληρο πρόγραμμα γεωργικής, εμπορικής και βιομηχανικής πολιτικής.⁷ Ωστόσο η ανάγκη αποκατάστασης των προσφύγων αλλάζει ριζικά το σκηνικό, καθώς υπάρχει έντονος ανταγωνισμός ανάμεσα στην ΕΤΕ⁸ και στους συνεταιριστές (του Υπουργείου Γεωργίας κ.λπ.) για την συνεταιριστική οργάνωση και την ανάπτυξη της γεωργικής πίστης με ειδική τράπεζα. Υποβλήθηκε λοιπόν αίτημα στον τότε υπουργό Γεωργίας, Γ. Σίδηρη, για την ίδρυση Γεωργικής Τράπεζας.⁹

Η ίδρυση της αγροτικής τράπεζας ήταν αδιαφιλονίκητα, μια γενναία, επίμονη και καθόλου εύκολη διαδικασία δεδομένου ότι δέχτηκε την έντονη αντίδραση της Εθνικής Τράπεζας, αφού εκείνη ασκούσε μέχρι τότε την αγροτική πολιτική, στην οποία συμμετείχε ενεργά ο ίδιος ο Βενιζέλος. Ωστόσο την περίοδο του 1929-1932 όλα τα δομικά προβλήματα της οικονομίας αναδύθηκαν, λόγω της αύξησης των αγροτικών οικογενειών και της συνεχούς κατάτμησης της γης.¹⁰ Τον Ιούλιο του 1929 ο τότε Υπουργός Γεωργίας Κ. Σπυρίδης, εισήγαγε στη Βουλή των Ελλήνων σχέδιο νόμου περί ίδρύσεως ιδιαίτερης τράπεζας για την κάλυψη των αναγκών αλλά και τον συντονισμό και αύξηση της ελληνικής αγροτικής παραγωγής. Η πρόταση αυτή της κυβέρνησης του Ελευθερίου Βενιζέλου έγινε δεκτή κατά τρόπο πανηγυρικό και ψηφίσθηκε απ' όλα τα τότε κόμματα της αντιπολίτευσης. Έτσι το νομοσχέδιο εκείνο έγινε νόμος το 1929, με τον οποίο και ιδρύθηκε η ΑΤΕ¹¹ ως κοινωφελής οργανισμός, δηλαδή χωρίς μετόχους και χωρίς κερδοσκοπικό

⁶G. Hering, «Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα, 1821-1936», τ. Β', εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα 2006, σελ. 920-921

⁷Δ. Γατοπούλου, «Κεφ.3 Ο Μιχαλακόπουλος υπουργός Εθνικής Οικονομίας. Ο κοινοβουλευτικός ρόλος του και το νομοθετικό έργο του. Κοινωνική, εργατική, γεωργική και βιομηχανική νομοθεσία. Ριζική οργάνωση της εθνικής οικονομίας» στο «Ανδρέας Μιχαλακόπουλος Πρωθυπουργός Στενός Συνεργάτης του Ελευθερίου Βενιζέλου» Αθήνα 2000, σελ. 49

⁸Εθνική Τράπεζα Ελλάδας

⁹Αριστ. Ν. Καήμης, «Συγκρότηση, εργασίες, δραστηριότητες των Ενώσεων Γεωργικών Συνεταιρισμών» στο «Οι συνεταιρισμοί στην Ελλάδα, Ιστορική Αναστήλωση- Παρουσίαση μέσα στην καθημερινή πραγματικότητα και ανθολογία από τα βασικά - Χαρακτηριστικά κείμενα» τ. Β' Αθήνα 1988, σελ. 31-34

¹⁰ Θάνος Βερέμης, «Ο αγώνας για την ίδρυση της Αγροτικής Τράπεζας και ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου. Ένα χρονικό», στο: «Γ. Αναστασιάδης, Γ. Κοντογιώργης, Π. Πετρίδης (επίμ.), Αλέξανδρος Παπαναστασίου: Θεσμοί, ιδεολογία και πολιτική στον μεσοπόλεμο», εκδ. Πολύτυπο, Αθήνα, 1987, σελ. 255-262

¹¹Αγροτική Τράπεζα Ελλάδας

χαρακτήρα.¹² Το 1930 η ΑΤΕ ανέλαβε το σύνολο της γεωργικής χρηματοδότησης στη χώρα, και απότοκος αυτού ήταν η τόνωση και η βελτίωση της αγροτικής πίστης.

Τέλος, όσον αφορά την πολιτική των βενιζελικών κυβερνήσεων για την επίλυση του αγροτικού ζητήματος, αξίζουν να αναφερθούν και οι γεωργικές σχολές και τα γεωργικά επιμελητήρια. Οι γεωργικές σχολές ήταν μια σειρά νομοσχεδίων που αφορούσαν την οργάνωση της γεωργικής υπηρεσίας και είχαν στόχο την επαγγελματική μόρφωση παιδιών από γεωργικές οικογένειες έτσι ώστε να διαχειρίζονται σωστά μικρές επιχειρήσεις. Ο Βενιζέλος ενδιαφέρθηκε για την αναμόρφωση και ενίσχυση της αγροτικής παραγωγής και των γεωργικών υπηρεσιών γι' αυτό και ίδρυσε την Ανώτατη Γεωπονική Σχολή. Τα γεωργικά επιμελητήρια αποσκοπούσαν στη μελέτη των Γεωργικών ζητημάτων, μεριμνούσαν για τη λειτουργία των γεωργικών σωματείων, εκτελούσαν κάθε γεωργική εργασία και τέλος μεριμνούσαν για την επαγγελματική μόρφωση της γεωργικής τάξης.¹³

Κεφάλαιο 2 : Αλλαγές και αναδιαρθρώσεις στην ελληνική οικονομία

---

¹²Βικιπαίδεια : ΑΤΕbank

¹³ Δ. Γατοπούλου, «Κεφ.3 Ο Μιχαλακόπουλος υπουργός Εθνικής Οικονομίας . Ο κοινοβουλευτικός ρόλος του και το νομοθετικό έργο του. Κοινωνική, εργατική, γεωργική και βιομηχανική νομοθεσία. Ριζική οργάνωση της εθνικής οικονομίας» στο «*Ανδρέας Μιχαλακόπουλος Πρωθυπουργός Στενός Συνεργάτης του Ελευθερίου Βενιζέλου*», Αθήνα 2000, σελ. 62

Λαμβάνοντας υπόψη τις δυνατότητες της χώρας κατά τον πρώτο αιώνα της ανεξαρτησίας της, δεν είναι παράδοξο το γεγονός ότι η οικονομία της Ελλάδας στηριζόταν σχεδόν αποκλειστικά στη γεωργία. Επομένως οποιαδήποτε αλλαγή στον τομέα αυτό ασκούσε μεγάλη επίδραση και φυσικά δημιουργούσε αντιδράσεις. Η αγροτική μεταρρύθμιση λοιπόν, αποτέλεσε μια μεγάλη και ριζοσπαστική οικονομική και κοινωνική αλλαγή, αφού επηρέασε την κατεξοχήν αγροτική οικονομία.

Μέχρι το 1931 απαλλοτριώθηκαν περίπου 1.623 μεγάλες ιδιοκτησίες, οι οποίες διατέθηκαν σε 115.000 γηγενείς οικογένειες ακτημόνων¹⁴. Συνολικά, το 40 % της καλλιεργήσιμης γης μέχρι το 1932, διατέθηκε για την αποκατάσταση των ακτημόνων γεγονός που είχε ως αποτέλεσμα την αύξηση των καλλιεργήσιμων εδαφών στη Μακεδονία, τη Θεσσαλία και την Ήπειρο. Η διανομή αυτή συντέλεσε στη καλλιέργεια εδαφών που πρωτύτερα χρησιμοποιούνταν ως βοσκές ή παρέμεναν ακαλλιέργητα, διπλασιάζοντας έτσι τα σιτηρά από το 1915 ως το 1932. Η γενικότερη ανάπτυξη και επέκταση της μικρής οικογενειακής ιδιοκτησίας ήταν ισοδύναμη με την ντε φάκτο εθνικοποίηση της γης, απόρροια της οποίας ήταν η γενικότερη εθνικοποίηση της αγροτικής οικονομίας στο σύνολο της.¹⁵

Θα ήταν σοβαρή παράλειψη να μην αναφερθεί πως ο Βενιζέλος και το κόμμα του υπήρξαν υποστηρικτές της μικρής οικογενειακής ιδιοκτησίας γεγονός που ευνοούσε την πολιτική των επιχειρηματιών και τον καπιταλιστικό τρόπο οργάνωσης της παραγωγής. Η Αγροτική Μεταρρύθμιση συνδέθηκε λοιπόν με την παράλληλη άνοδο της μεσαίας τάξης, τη συσπείρωση των ανθρώπων στις πόλεις και με τη βιομηχανική ανάπτυξη. Το γεγονός δηλαδή ότι το κράτος διένειμε τις γαίες στους καλλιεργητές αποτελεί απόδειξη για τη μόνιμη προτίμηση της κεντρικής εξουσίας υπέρ ενός τρόπου εξασφάλισης της υπαγωγής της γεωργίας σαν σύνολο στον αστικό καπιταλισμό και όχι της ανάπτυξης του καπιταλισμού μέσα στους κόλπους της γεωργίας.¹⁶ Ουσιαστικά, οι μεγάλες εκτάσεις προσφέρονται περισσότερο για καπιταλιστικές αγροτικές επιχειρήσεις και εντατική παραγωγή. Η ελληνική βιομηχανία αποδεσμεύεται λοιπόν από την επιχειρηματική μεγάλη ιδιοκτησία και από τους περιορισμούς των τσιφλικούχων και επέτρεψε κατ' αυτόν τον τρόπο τη μείωση της παθητικότητας του ισοζυγίου πληρωμών της χώρας. Θα μπορούσαμε δηλαδή να πούμε ότι εάν το κράτος εφάρμοσε την αγροτική μεταρρύθμιση με σκοπό την προώθηση της βιομηχανικής ανάπτυξης, έτσι και η μεταρρύθμιση άνοιξε τον δρόμο στην ενίσχυση της θέσης του κράτους εντός της οικονομίας. Είναι άλλωστε γεγονός πως κερματισμένη γαιοκτησία και η ισχυρή κεντρική εξουσία πάντοτε συμβάδιζαν μεταξύ τους, αφού η αγροτική δομή της ελληνικής γεωργίας ευνοούσε την συγκρότηση ενός ισχυρού κράτους άρα και την δημιουργία ενός απρόσωπου και αυτοματοποιημένου συστήματος.¹⁷

Συμπερασματικά λοιπόν, οπωσδήποτε η ελληνική οικονομία επηρεάστηκε σε μεγάλο βαθμό από την αγροτική μεταρρύθμιση, δεδομένου πως το μεγαλύτερο ποσοστό των ανθρώπων άνηκαν

¹⁴ Ε.Μπουρνόβα - Γ. Προγουλάκης, : «Ο Αγροτικός Κόσμος 1830 – 1940» στο : *Εισαγωγή στη Νεοελληνική Οικονομική Ιστορία (18ος-20ος αιώνας)*, Αθήνα 2007, σελ.83

¹⁵ Ευάγγελος.Α.Χεκιμόγλου, «Η Διανομή Κρατικών Γαιών μετά το 1912», *Το Αγροτικό Ζήτημα, Ιστορικά Ελευθεροτυπίας τόμος 13ος*, σελ.42-43, 47

¹⁶ Ευάγγελος.Α.Χεκιμόγλου, «Η Διανομή Κρατικών Γαιών μετά το 1912», *Το Αγροτικό Ζήτημα, Ιστορικά Ελευθεροτυπίας τόμος 13ος*, σελ.47

¹⁷Κ.Βεργόπουλος, «Η κοινωνική ενσωμάτωση της κοινωνίας», στο : *Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα*, Αθήνα 1975, σελ. 185-186

8

στην αγροτική τάξη. Η αγροτική μεταρρύθμιση λοιπόν ήταν αυτή που οδήγησε στην εκκαθάριση ολόκληρης σχεδόν της μεγάλης ιδιοκτησίας, και αυτός ακριβώς ο κερματισμένος χαρακτήρας της ελληνικής γεωργίας ήταν εκείνος που κατέστη ευνοϊκό πεδίο για την ανάπτυξη του κρατικού παρεμβατισμού.

Θα ήταν αδύνατον ένα τόσο μεγάλο και ριζοσπαστικό μεταρρυθμιστικό έργο όπως αυτό της αγροτικής μεταρρύθμισης να μην επηρεάσει την κοινωνία και να μην προκαλέσει την αναδιάρθρωσή της. Χρήζει ιδιαίτερης μνείας το πως η μεγαλύτερη και σπουδαιότερη αλλαγή που πραγματοποιήθηκε στην ελληνική κοινωνία ως συνέπεια της αγροτικής μεταρρύθμισης ήταν το γεγονός της αποκατάστασης του τρομερού κύματος προσφύγων, χωρίς αυτό να σημαίνει πως η Β' Αγροτική Μεταρρύθμιση δεν επηρέασε και με άλλους τρόπους την κοινωνία.

Χάρη στη αγροτική μεταρρύθμιση μεταμορφώθηκε η φυσιογνωμία της ελληνικής υπαίθρου. Πρωτίστως, επιτεύχθηκε η αγροτική εγκατάσταση ενός σημαντικού μέρους του προσφυγικού αλλά ομογενούς πληθυσμού. Η άφιξη των προσφύγων προφανώς και αποτέλεσε μια πρωτοφανή ανθρώπινη τραγωδία και οι προσπάθειες της κυβέρνησης για την αποκατάστασή τους, μέσω της αξιοποίησης των εθνικών γαιών ήταν αξιόλογες. Η βενιζελική κυβέρνηση του Στυλιανού Γονατά διένειμε στις αρχές του 1923, 7.801.994 στρέμματα γης που προηγουμένως ανήκαν σε Τούρκους, όταν όμως έγινε η ανταλλαγή πληθυσμών πέρασαν στην ελληνική κυριαρχία και χρησιμοποιήθηκαν για αποκατάσταση 147.758 οικογενειών προσφύγων.¹⁸ Ας προστεθεί ακόμη πως με αυτόν τον τρόπο αυξήθηκε σημαντικά ο αγροτικός πληθυσμός και συμμετείχαν περισσότερο πλέον στο σύνολο του ενεργού πληθυσμού, ενώ ταυτόχρονα η μεταφορά των προσφύγων από τις πόλεις στην ύπαιθρο εκτόνωσε τις κοινωνικές εντάσεις που είχε προκαλέσει η συγκέντρωση χιλιάδων εξαθλιωμένων προσφύγων στα αστικά κέντρα, αποτρέποντας έτσι την εξάπλωση επιδημιών (φυματίωσης κυρίως και ελονοσίας) στις πόλεις.

Θα ήταν σοβαρή παράλειψη να μην αναφερθεί πόσο σημαντικός ήταν ο ρόλος των εθνικών γαιών για την διασφάλιση των Νέων Χωρών. Για να καταστεί σαφέστερο, η μετακίνηση των προσφύγων στις αγροτικές περιοχές της Μακεδονίας και της Θράκης έπαιξε καθοριστικό ρόλο στη τόνωση του ελληνικού στοιχείου στις περιοχές αυτές, οι οποίες πρόσφατα είχαν προσαρτηθεί στην Ελλάδα, μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους. Ωστόσο, αν και τα εδάφη αυτά είχαν επισήμως προσαρτηθεί στο ελληνικό κράτος, δεν ήταν σπάνιες οι προσπάθειες κατάκτησης τους από διάφορα γειτονικά κράτη και ιδιαίτερα από τη Βουλγαρία. Έτσι, η αγροτική μεταρρύθμιση κατοχυρώθηκε ως «εθνική στρατηγική» με απώτερο σκοπό την ενίσχυση του εθνικού φρονήματος των χωρικών. Ως εκ τούτου, οι νέοι αυτοί αγροτικοί προσφυγικοί οικισμοί συνέβαλαν στη κάλυψη του δημογραφικού κενού στις νεοαποκτηθείσες περιοχές με αποτέλεσμα την αναχώρηση και της μουσουλμανικής αγροτικής μειονότητας. Εκπληρώνονταν έτσι σταδιακά ο στόχος της απόκτησης εθνικής ομοιογένειας στις Νέες Χώρες, αφού όλο και ενισχυόταν ο ελληνικός πληθυσμός -χάρη στην εξαιρετική ιδέα του Βενιζέλου για την αποκατάσταση του πολύ σημαντικού ρεύματος προσφύγων στις περιοχές αυτές, ενώ ταυτόχρονα συντελούνταν η διάσπαση και η αραίωση του σλαβόφωνου πληθυσμού που κατοικούσε στο βόρειο τμήμα της Μακεδονίας. Τέλος, αξίζει να αναφερθεί πως η αγροτική εγκατάσταση του προσφυγικού πληθυσμού στη Μακεδονία και τη Θράκη, κάλυπτε τις αμυντικές και στρατιωτικές ανάγκες, που είχε τόσο ανάγκη η χώρα.

¹⁸Σ.Τζόκας, «Η οικοδόμηση του αστικού κράτους», στο : *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και το εγχείρημα του αστικού εκσυγχρονισμού*, Αθήνα 2002, σελ. 32-35

Επίλογος - Αξιολόγηση

Η Β' Αγροτική μεταρρύθμιση σαφώς και ήταν ένα από τα πιο ριζοσπαστικά και καταλυτικά για την ελληνική οικονομία και κοινωνία μέτρα, με τον ρόλο της να είναι καθοριστικός για τη συνέχιση και την όσο το δυνατόν ομαλότερη λειτουργία του ελληνικού κράτους. Όταν έληξαν οι μακρόχρονοι πόλεμοι της δεκαετίας 1912-1922 η χώρα ήταν εμπειρικά οπλισμένη για τις παρεμβάσεις που χρειαζόταν η αγροτική οικονομία και κοινωνία έτσι ώστε να αντιμετωπισθούν οι επιτακτικές και δυσμενείς συνθήκες του μεσοπολέμου. Οι αλλαγές λοιπόν που πραγματοποιήθηκαν σαφώς και είχαν μεγάλο αντίκτυπο αφού άλλαξαν ριζικά σε ορισμένες περιπτώσεις τη μορφή της ελληνικής οικονομίας και κοινωνίας.

Κανείς δεν μπορεί να αμφισβητήσει το πόσο ουσιαστικές και αποτελεσματικές ήταν οι αλλαγές στην αγροτική οικονομία της χώρας, αφού όπως έχει ήδη αναφερθεί το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού άνηκε στην αγροτική τάξη. Είναι γεγονός ότι σε όσα γεωγραφικά διαμερίσματα είχε γίνει απαλλοτρίωση γαιών, οι στρεμματικές αποδόσεις ήταν σαφώς υψηλότερες από αυτές στην υπόλοιπη Ελλάδα. Αν και κανείς δεν μπορεί να απαρνηθεί το γεγονός ότι οι ακτήμονες υπέφεραν κατά τα πρώτα χρόνια διότι όσοι έλαβαν καλλιεργήσιμη γη χρεώθηκαν την αξία της, αλλά και την αξία των εγκαταστάσεων και των εργαλείων, κάτι που φαίνεται και στον τύπο της εποχής, εντούτοις τα εγγειοβελτιωτικά έργα που πραγματοποιήθηκαν τότε ήταν τόσο μεγάλα και σπουδαία που εξισορρόπησαν τις οποιεσδήποτε δυσμενείς συνθήκες που είχαν προκληθεί από την αγροτική μεταρρύθμιση. Οι Φιλελεύθερες κυβερνήσεις έχοντας λοιπόν δράσει με σφροσύνη και έχοντας αποκτήσει τον ρόλο του βασικού ρυθμιστή της αγροτικής παραγωγής, πήραν αποφάσεις που αποδείχθηκαν καταλυτικές για την αγροτική οικονομία.

Κατά τη γνώμη μου, κορωνίδα της αγροτικής μεταρρύθμισης, η πιο σημαντική αλλαγή δηλαδή που διαδραματίστηκε, η οποία ήταν όχι μόνο καταλυτική αλλά σωτήρια για την κοινωνία του 20ού αιώνα, ήταν η αποκατάσταση του πολύ σημαντικού κύματος προσφύγων. Για να καταστεί σαφέστερο, ενώ προηγουμένως οι πρόσφυγες διέμεναν εξαθλιωμένοι στις πόλεις και αποδεκατίζονταν είχαν πλέον μια δική τους έκταση την οποία μπορούσαν να καλλιεργήσουν και με αυτόν τον τρόπο να αποκατασταθούν στη νέα τους πατρίδα που τόσο καιρό ανυπομονούσαν και όλα αυτά χάρη στην εξαιρετικά ριζοσπαστική αγροτική μεταρρύθμιση την οποία προετοίμασε με τις σημαντικότερες αποφάσεις του ο Ελευθέριος Βενιζέλος στο πλαίσιο της Κυβέρνησης του στη Θεσσαλονίκη το 1917, οι οποίες επέτρεψαν τις οριστικές ρυθμίσεις του ζητήματος μετά τη μεγάλη εθνική ήττα στη Μικρά Ασία. Αν δεν είχαν παρθεί όλα αυτά τα μέτρα, σίγουρα το κράτος θα είχε να αντιμετωπίσει πολλά περισσότερα προβλήματα, τα οποία πιθανόν να είχαν καταστροφικές συνέπειες στο μέλλον.

Συμπερασματικά, θα λέγαμε πως η Αγροτική Μεταρρύθμιση ήταν ένα έργο που μας δίδαξε πολλά τόσο ως προς τους πολιτικούς χειρισμούς, τις οικονομικές πολιτικές αλλά και ως προς την κοινωνική ανακούφιση. Η πολυβασανισμένη χώρα μας, έμαθε πολλά από αυτό το μεταρρυθμιστικό έργο, καθώς κατάφερε κάτω από πολύ πιεστικές και δύσκολες περιστάσεις να βγει αλώβητη. Οι πολιτικοί της εποχής, με πρωτοστάτες τους πολιτικούς άνδρες της βενιζελικής παράταξης, δρομολόγησαν μια ιστορική διαδικασία, πάλεψαν και έδωσαν τον καλύτερο τους εαυτό, αξιοποιώντας όλα τα μέσα που είχαν στη διάθεσή τους για να καταφέρουν μέσα από πολλούς και περίπλοκους πολιτικούς, οικονομικούς και κοινωνικούς χειρισμούς να βγάλουν τη χώρα από αυτό το

αδιέξοδο στο οποίο είχε περιέλθει. Επομένως, η Αγροτική Μεταρρύθμιση του Ελευθερίου Βενιζέλου ήταν σίγουρα ένα καινοτόμο και νεωτεριστικό έργο αλλά ταυτόχρονα και μια περιπέτεια από την οποία η Ελλάδα βγήκε κερδισμένη. Οι προσπάθειες του ίδιου του Βενιζέλου όσο και των πολιτικών της παράταξης του έδωσαν το σωστό παράδειγμα στους νέους πολιτικούς σχετικά με τις αξίες που πρέπει να ακολουθούν αλλά και ελπίδα, αφού γίνεται φανερό πως η χώρα μας έχει ξαναβρεθεί πολλές φορές σε δύσκολες καταστάσεις και αδιέξοδα, αλλά πάντοτε κατάφερνε να ξεφεύγει από αυτά. Άλλωστε, μέσα από την αντιμετώπιση όλων αυτών των αδιεξόδων και των προβλημάτων τέθηκαν οι βάσεις για την ανάπτυξη της ελληνικής αγροτικής οικονομίας στις επόμενες δεκαετίες.

1. Αριστ. Ν. Καμη, *«Οι συνεταιρισμοί στην Ελλάδα, Ιστορική Αναστήλωση- Παρουσίαση μέσα στην καθημερινή πραγματικότητα και ανθολογία από τα βασικά – Χαρακτηριστικά κείμενα»* τ. Β', Αθήνα 1988
2. Γ. Αναστασιάδης, Γ. Κοντογιώργης, Π.Πετρίδης (επίμ.), *Αλέξανδρος Παπαναστασίου: Θεσμοί, ιδεολογία και πολιτική στον μεσοπόλεμο»,* εκδ. Πολύτυπο, Αθήνα, 1987
3. Γεώργιος Λεονταρίτης, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τ.ΙΕ',* εκδ. Αθήνα 1978,
4. Δ. Γατοπούλου, *«Ανδρέας Μιχαλακόπουλος Πρωθυπουργός Στενός Συνεργάτης του Ελευθερίου Βενιζέλου»,* Αθήνα 2000
5. Ε.Μπουρνόβα - Γ. Προγουλάκης, *«Εισαγωγή στη Νεολληνική Οικονομική Ιστορία (18ος-20ος αιώνας)»,* Αθήνα 2007
6. *Ιστορικά Ελευθεροτυπίας, τόμος 13ος*
7. Κ.Βεργόπουλος, *Το Αγροτικό Ζήτημα στην Ελλάδα,* εκδ. Έξαντας Αθήνα 1975
8. Σ.Τζόκας, *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και το εγχείρημα του αστικού εκσυγχρονισμού,* Αθήνα 2002
9. Σωκρ.Δ.Πετμεζιάς, *«Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Οι απαρχές 1900-1922»* Εκδ.Αθήνα 2007
10. G. Hering, *«Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα, 1821-1936»,* τ. Β', εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα 2006